

XII ASR O‘ZBEK VA FRANSUZ TARIXIY MANBALARIDA KELISHIK TIZIMI VA UNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Ivatov Serik Qudaybergenovich

Filologiya fanlari nomzodi,

Abay nomidagi Qozoq milliy pedagogika universiteti

Chet tillari kafedrası mudiri, dotsent

Tel.: +7 701 739 04 31

Madina Tursunova

Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Tel.: +998 93 420 21 12.

madinatursunova21@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20567310>

Annotatsiya: Ushbu maqolada XII asr o‘zbek va fransuz tarixiy manbalarida kelishik tizimining grammatik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ikki tilning morfologik tuzilishida sezilarli tipologik farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Annotation: This article analyzes the grammatical features of the case system in 12th-century Uzbek and French historical sources from a comparative perspective. The results show significant typological differences in the morphological structure of the two languages.

Аннотация: В данной статье проводится сопоставительный анализ грамматических особенностей падежной системы в узбекских и французских исторических источниках XII века. Результаты исследования показывают существенные типологические различия в морфологической структуре двух языков.

Kirish. Kelishik kategoriyasi tilning morfologik tizimida muhim o‘rin egallovchi grammatik kategoriyalardan biri hisoblanadi. U ot va otlashgan so‘zlarning gapdagi boshqa birliklar bilan sintaktik munosabatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Kelishiklar yordamida predmetning harakat subyekti yoki obyektı ekanligi, boshqa predmetlarga munosabati, harakatning yo‘nalishi, o‘rni, chiqish nuqtasi kabi grammatik ma‘nolar ifodalanadi.

XII asr turkiy manbalarida kelishik tizimi. XII asr turkiy yozma yodgorliklarida kelishik kategoriyasi rivojlangan grammatik tizim sifatida mavjud bo‘lgan. Bu davrga oid “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Devonu lug‘otit turk” va boshqa manbalarda otlarning sintaktik munosabatlari maxsus qo‘shimchalar yordamida ifodalangan. XII asr manbalarida bosh kelishik, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari aniq shakllangan holda uchraydi.

Bosh kelishik odatda nol ko‘rsatkich orqali ifodalangan va gapning egasi vazifasida qo‘llangan:

Bilgä kişi söz ayur.

Bu misolda *kişi* so‘zi bosh kelishik shaklida qo‘llanib, harakat egasini ifodalamoqda.

Qaratqich kelishigi predmetlar orasidagi egalik va qarashlilik munosabatlarini ifodalagan.

Ushbu kelishik asosan *-niñ, -iñ* qo‘shimchalari bilan hosil qilingan:

Begning sözi hikmatdur.

Mazkur misolda *begning* shakli egalik munosabatini bildiradi.

Tushum kelishigi harakatning bevosita obyektini ifodalash vazifasini bajargan. U ko‘pincha *-ni, -ni* qo‘shimchalari yordamida hosil qilingan:

Kitabni oqudi.

Bu yerda *kitabnī* harakatning obykti hisoblanadi.

Jo‘nalish kelishigi esa harakatning yo‘nalishini ko‘rsatgan va *-qa*, *-kä*, *-a* affikslari bilan ifodalangan:

Elkä bardī.

Ushbu shakl harakatning qaysi tomonga yo‘nalganligini bildiradi.

O‘rin-payt kelishigi *-da*, *-dä* qo‘shimchalari orqali hosil qilinib, joy va vaqt ma‘nolarini ifodalagan:

Yurtda yashadı.

Chiqish kelishigi esa *-din*, *-tin* shakllari yordamida hosil bo‘lib, harakatning boshlanish nuqtasini ko‘rsatgan:

Şähärdin keldi.

Turkiy tillarda kelishik qo‘shimchalari aniq grammatik ma‘noga ega bo‘lganligi sababli gap bo‘laklari o‘rtasidagi munosabatlarni tushunishda so‘z tartibi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lmagan. Natijada sintaktik qurilish nisbatan erkin bo‘lgan.

XII asr qadimgi fransuz tilida kelishik tizimi. Qadimgi fransuz tilida kelishik tizimi lotin tilidan meros bo‘lib qolgan flektiv tizimning davomchisi hisoblanadi. Biroq lotin tilidagi oltita asosiy kelishik XII asrga kelib sezilarli darajada soddalashgan. Natijada qadimgi fransuz tilida asosan ikki kelishik qarama-qarshiligi saqlanib qolgan:

- **Cas sujet** (subyekt kelishigi);
- **Cas régime** yoki **cas oblique** (obyekt kelishigi).

Cas sujet asosan gapning egasini ifodalash uchun xizmat qilgan. Masalan:

Li reis vint. Bu misolda *li reis* subyekt vazifasida qo‘llangan.

Cas régime esa to‘ldiruvchi va boshqa sintaktik vazifalarda ishlatilgan:

Je vois le rei. Bu yerda *le rei* obyekt vazifasini bajarmoqda.

Qadimgi fransuz tilidagi ikki kelishikli tizim lotin tilidagi nominativ va boshqa bilvosita kelishiklarning birlashuvi natijasida shakllangan. Tadqiqotchilar tomonidan bu hodisa kelishik tizimining reduksiyasi sifatida baholanadi. Chunki lotin tilidagi genitiv, dativ, ablativ va akkuzativ funksiyalari asta-sekin bir shakl doirasida jamlana boshlagan. Masalan: *li quens* (cas sujet), *le conte* (cas régime) Mazkur oppozitsiya XII asr manbalarida, ayniqsa, “**La Chanson de Roland**”, **Chrétien de Troyes** asarlarida muntazam uchraydi.

Biroq aynan shu davrda kelishik tizimining zaiflashish jarayoni ham boshlangan edi. Cas sujet va cas régime shakllari asta-sekin fonetik o‘zgarishlar natijasida bir-biriga yaqinlashib bordi. Natijada XIII–XIV asrlarga kelib kelishik shakllari deyarli yo‘qoldi va sintaktik munosabatlarni ifodalash vazifasi predloglar hamda qat‘iy so‘z tartibi zimmasiga o‘tdi.

Kelishik tizimlarining tipologik tavsifi. XII asr turkiy va fransuz tillaridagi kelishik tizimlari tipologik jihatdan bir-biridan keskin farq qiladi. Turkiy tillar agglutinatativ xarakterga ega bo‘lib, har bir grammatik ma‘no alohida affiks yordamida ifodalangan. Har bir kelishik qo‘shimchasi muayyan grammatik vazifani bajargan va ularning chegarasi aniq bo‘lgan.

Qadimgi fransuz tilida esa flektivlik ustunlik qilgan. Bunda bitta grammatik shakl bir vaqtning o‘zida bir nechta grammatik ma‘nolarni ifodalashi mumkin edi. Shuning uchun fransuz tilidagi kelishik tizimi turkiy tillardagiga nisbatan murakkabroq, biroq kamroq barqaror bo‘lgan.

O‘xshash va farqli jihatlar. XII asr manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikkala tilda ham kelishik kategoriyasi sintaktik munosabatlarni ifodalashning asosiy vositalaridan biri bo‘lgan. Har ikki tizimda ega va obyekt o‘rtasidagi munosabat maxsus grammatik shakllar yordamida ko‘rsatilgan.

Biroq turkiy tillarda kelishiklar soni ko‘proq va funksional jihatdan ancha rivojlangan bo‘lgan. Fransuz tilida esa faqat ikki kelishikli tizim saqlanib qolgan. Turkiy tillarda jo‘nalish, chiqish va o‘rin-payt ma‘nolari maxsus affikslar bilan ifodalangan bo‘lsa, qadimgi fransuz tilida bu vazifalar ko‘pincha predloglar yordamida bajarilgan.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kelishik kategoriyasining tarixiy taraqqiyoti tilning tipologik tabiatiga bevosita bog‘liq. Agglutinativ turkiy tillarda ushbu kategoriya barqaror saqlanib qolgan bo‘lsa, flektiv fransuz tilida analitik qurilishning kuchayishi natijasida asta-sekin grammatik tizimdan chiqib ketgan. Bu esa ikki tilning tarixiy rivojlanish yo‘nalishlari va grammatik evolyutsiyasidagi muhim farqlarni yaqqol namoyon etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. A. M. Shcherbak. *Sravnitel'naya grammatika tyurkskix yazykov*. Moskva, 1981.
2. N. A. Baskakov. *Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskix yazykov*. Moskva, 1979.
3. Robert-Léon Wagner. *Ancien Français*. Paris, 1996.
4. Christiane Marchello-Nizia. *Histoire de la langue française*. Paris, 2006.
5. M. K. Borovkov. *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII vv*. Moskva, 1963.
6. Walther von Wartburg. *Évolution et structure de la langue française*. Paris, 1958.
7. N. Kononov. *Grammatika yazyka tyurkskix runicheskix pamyatnikov*. Leningrad, 1980.